

ASPECTES TOPONÍMICS DE LA COSTA DELS AMUNTS (EIVISSA)

Enric Ribes i Marí

IX Jornada d'Onomàstica i Toponímia. Sóller, 1994

La comarca dels Amunts està constituïda per tota la zona muntanyosa que s'estén des de cala Salada fins a la cala de Sant Vicent, i que abraça les parròquies de Corona i Sant Mateu d'Albarca, del municipi de Sant Antoni, i les de Sant Miquel de Balansat, Sant Joan de Labritja i Sant Vicent de la Cala, del municipi de Sant Joan. Aquesta vasta comarca ha estat tradicionalment incomunicada amb la capital eivissenca fins ben entrat el segle XX. Les comunicacions per terra sempre havien estat dificultoses i la mar era la via que hom triava preferentment per al transport de mercaderies. Els ports escollits solien ser els de Sant Antoni, al sud-oest, i el de la vila d'Eivissa, al sud-est, però ja a l'altre costat de l'illa. A la costa dels Amunts també s'han usat, bé que esporàdicament, els ports naturals de la Cala, Portinatx i el port de Sant Miquel. Dit això, sembla evident que la part sud-oest dels Amunts devia relacionar-se més amb Santa Eulària i en algun cas fins i tot amb Mallorca.

La dificultat de comunicacions hauria de condicionar també lingüísticament la zona tot dotant-la de trets més arcaïtzants, i marcant les influències respectives de Sant Antoni, per un costat, o de Santa Eulària per l'altre. I vet aquí que els trets arcaïcs hi són i els trobam també en la toponímia de la costa dels Amunts. Vegem-ne alguns casos:

FONÈTICA

Distingim, ací, entre el vocalisme i el consonantisme, i dins el primer, el vocalisme tònic i l'àton. Vet ací les característiques:

Vocalisme tònic

Quant al vocalisme, tenim un sistema vocàlic tònic de vuit o set vocals, amb conservació de la *e* neutra tònica en el primer cas. El manteniment de la *e* neutra tònica de les Illes representa l'estat antic del català oriental, i el canvi cap a la *e* tònica oberta s'ha produït molt recentment. Marià Torres dibuixa la isoglossa de divisió entre la *e* tònica oberta i neutra seguint el límit parroquial entre Santa Agnès de Corona i Sant Mateu d'Albarca. A llevant d'aquesta línia queda la parròquia de Sant Mateu, on es pronuncia la *e* tònica neutra, com les de més al nord de la comarca dels Amunts, mentre que a la part de ponent d'aquesta línia hi queden Santa Agnès de Corona i Sant Antoni de Portmany, que fan oberta la *e* tònica. Tenim, doncs, en aquesta divisió, el primer símptoma del dualisme arcaisme/innovació: mentre que la part NE dels Amunts, la més allunyada de tots els nuclis urbans i dels ports importants, es mostra més conservadora dels trets arcaïtzants, la part del SW, molt més

influïda per l'important port de Sant Antoni, presenta característiques més innovadores. Fins a quin punt és Sant Antoni el principal nucli d'on procedeix la renovació lingüística? És difícil d'esbrinar, però tots els indicis ens duen a pensar que en bona part és així. Per exemple, si en línies generals és correcta l'afirmació que la isoglossa de la *e* tònica oberta/neutra coincideix amb el límit parroquial entre Corona i Sant Mateu, la toponímia de la costa mou la línia divisòria lleugerament cap al NE i ens mostra una curiosa zona de transició. Vet aquí algunes curiositats relacionades amb aquest fenomen:

- a) A Corona, zona de *e* oberta tònica, trobam na *Donzella*, na *Donzelles* i na *Negra*, sempre amb *e* tancada. Val a dir, però, que el mot *donzella* es pronuncia sempre, a les Pitiüses, amb una *e* tònica tancada. Així, doncs, a la costa de Corona només trobam una excepció fonètica, que no fa sinó confirmar la regla: la pràctica totalitat de *e* tòniques són obertes.
- b) A Sant Mateu d'Albarca, zona de *e* tònica neutra, trobam molts més casos excepcionals, fins i tot en boca de mateuers: es racó *Verd*, na *Negra* (pronúncies confuses i divergents segons els informadors, amb *e* obertes, tancades i neutres), na *Verda* (amb *e* tancada), es *Quintalaret*, es pont de ses *Orenelles*, na *Mataret*, sa marina d'en *Pereta* (*e* oberta).

Tenim, doncs, *e* tòniques obertes a tota la costa del municipi de Sant Antoni fins a les Torretes, i a partir d'aquest punt cap al NE, en tot el tram de costa de Sant Mateu d'Albarca, hi ha una zona de transició que va fins a la part de llevant de la cala d'Albarca. A partir d'ací ja som dins la zona de la *e* neutra tònica. Sembla clar, doncs, que el fenomen s'ha propagat de SW a NE, resseguint la costa. I sembla clar que si l'origen del fenomen és Sant Antoni les comunicacions de tota aquesta comarca dels Amunts amb el port portmanyí són més fàcils per mar que per terra, especialment des de Sant Mateu cap al nord. El fet que per mar la isoglossa vagi fins més al NE que per terra pot indicar això, precisament.

Vocalisme àton

El sistema vocàlic àton és de tres vocals. El diftong *-ua* precedit de *q* /*k*/ o *g* s'ha monoftongat en /-u/ a través d'una fase *uo*, *o*. La /*y*/ procedent de iodització no s'absorbeix i es pronuncia clarament. La *a* final del grup *-ia* dels mots esdrúixols cau. Aquestes característiques són comunes a tota la pagesia eivissenca. És habitual el canvi de *e* àtona en *i* quan forma part de la síl·laba inicial *re-*: *rimoll*, *riplà*, *rimollador*.

CONSONANTISME

Quant al consonantisme, es produeix un tractament iodista dels grups C'L, LY, etc. llatins, mentre que hom manté *ll* com a resultat de LL llatina. La tendència a la palatalització de la *s-* inicial té un cert pes a la costa de Sant Joan de Labritja (*xigarro*, *Xemena*, *Xarraca*) i perd importància a la costa de Sant Antoni de Portmany, on només en tenim un cas en la variant *sella/xella*, tot i que cal donar prioritat a les formes sense palatalitzar, ja que són les que usen els informadors que procedeixen de llocs més propers. Si a Sant Joan de Labritja alguna vegada es produeix la caiguda de la *d* intervocàlica, com en el cas de *còdol*, que hom pot sentir *col*, a la costa de Sant Antoni no hem pogut observar aquest fenomen en cap cas. Finalment, una característica comuna a bona part dels dialectes catalans i habitual a Sant Antoni, com a tot Eivissa, és la de l'ensordiment de la *t* final quan va precedida d'una *l* o d'una *n*. Un fet curiós és el de la pronúncia del mot *tamarell*, amb una *l* simple, fenomen

que es produeix a la zona de Xarraca i que pot estar relacionat amb el que es produeix a les comarques del sud-est de Mallorca.

LÈXIC

La zona és rica en dialectalismes. Però a més s'hi troben alguns mossarabismes i arcaïsmes, que solen concentrar-se més al nord-est.

Mossarabismes

Dins aquest grup hi podem classificar els genèrics *portitxol*, *picatxo*, *picatxer* i *coverxa*. I encara és possible que pertanyin a aquest mateix grup topònims com *na Simals*, *sa Catumba*; els que contenen l'element *forn* o *fornell* referit a una cavitat a la roca, i encara d'altres, com *sa punta d'en Petroell*, *Xarraca*, *na Xemena*, etc.

Arcaïsmes

Hi podem incloure mots catalans que han estat més usats en temps antics, com *pescateria*, *berenguera* o *carrera*; paraules que han canviat de significat, com *gros* (= 'gord'); mots que conserven el seu significat originari, com *tossal* o *fontanella*; els que encara es conserven en la seva forma més pura i genuïna, com *torta* o *merla*, i els que s'han originat en algun fet antic, com *falconera*.

Innovació vs. arcaïsmes

Si a la costa dels Amunts es concentra bona part de mossarabismes i arcaïsmes, en alguns casos es poden establir curioses seqüències que poden reforçar la tendència que abans ja apuntàvem d'una innovació que procedeix del port de Sant Antoni i s'estén cap al nord o, dit a l'inrevés, d'una zona arcaïca que es dilueix a poc a poc a mesura que ens acostam a Sant Antoni. Vegem-ne alguns casos:

a) La *sobalma*. Des del sentit originari de 'balma arran de mar' que té a la costa de Sant Miquel de Balansat, a Albarca ja es perd un poc la consciència del seu significat i s'usa com a sinònim de 'pedrissa'. A Corona encara es manté aquesta equivalència, bé que ja hi ha una certa tendència a usar el mot amb el significat de 'tenassa'. Al SW d'aquesta parròquia ja no trobam més el mot *sobalma* en la toponímia, i només hem registrat el cas esporàdic d'un pescador que en parlar d'unes covatxes que no són a ran de mar, encara que són prop de la vora, diu que no són coves, sinó *sobalmes*.

b) La *platja*. A l'edat mitjana designava un planell vora mar, no necessàriament d'arena, sinó a voltes ben rocós. En aquest sentit arcaïc, encara s'usa a la cala de Sant Vicent, on la *platja Grossa* i la *platja Petita* de la punta Grossa són dos petits replans rocosos just a flor d'aigua. Aquest mateix concepte, però, ja rep el nom de *platjada* a Portinatx i Xarraca. I a Portinatx fins i tot hem sentit *planxada*. Ja dins la parròquia de Corona, al nord, sentim el genèric *panxada* i fins i tot *panxa*. A Corona els informadors ja no tenen consciència de l'origen ni del significat del mot, i fins i tot se n'intenten fer reinterpretacions, relacionant el mot *panxa* amb la forma arrodonida dels penyals, tot i que, com abans, a la part inferior, vora mar, hi ha un petit replà per on fins i tot es pot passar a peu. Sembla evident que es tracta de l'evolució *platja*>*platjada*>*planxada*>*panxada*>*panxa*, que segueix la direcció NE-SW. En aquest cas, la variant morfològica s'allunya més de l'originària a mesura que ens acostam a Sant Antoni.

c) El *cavall*. Generalment és la prolongació sotaiguada d'una punta. I amb aquest mateix sentit el trobam al NE dels Amunts. A Sant Miquel, però, on les altes penyes cauen verticalment sobre la mar, el *cavall* passa a designar simplement una punta, i ja amb aquest mateix significat trobam cavalls a la costa mateuera i coronera, bé que només fins a la zona de les Balandres: el cavall de n'Espinosa és el darrer que hi ha fins a Sant Antoni. Ens trobam, doncs, davant un cas anàleg als anteriors. Un mot que es conserva amb el seu significat originari a l'extrem NE dels Amunts, pateix un canvi semàntic més al SW i arriba a desaparèixer totalment de la toponímia en un tram de costa que abraça tota la parròquia de Sant Antoni i aproximadament la meitat de la de Corona.

d) L'*esbrufador*. Ja hem vist abans que tot i que el mot *bufador* és més general arreu de les contrades de parla catalana, el fet que compartim aquest genèric amb Menorca i no amb Mallorca pot indicar que pertany a un estadi lingüístic anterior. Si és així, la seqüència concorda amb les anteriors, puix que, llevat d'un cas en què trobam el verb *estufar* (*es mac Estufa*), a la parròquia de Sant Mateu, la costa dels Amunts està esquitada d'*esbrufadors*. I només quan ens acostam a Sant Antoni començam a trobar el genèric *bufador*, sempre alternant, però, amb *esbrufador*. Una altra vegada, la possible innovació, més prop del port portmanyí, i l'arcaisme més lluny.

e) L'*escollat*. En aquest cas pot tractar-se d'un mot relativament nou, que substitueix els genèrics *coll* o *collet*, evidentment més antics i estesos per tot el territori de llengua catalana. Coromines ha registrat aquest mot a Mallorca i a diverses contrades eivissenques. En aquest cas, aplicant el procediment invers i suposant com un fet que les innovacions s'estenen des de Sant Antoni cap a l'extrem NE dels Amunts, trobaríem tres *escollats*: a les Torretes, a Portinatx i a les Formigues, seguint el mateix ordre de l'onada suposadament innovadora. Doncs bé, el primer *escollat* és realment això, un collet entre dos picatxos. El segon és un freu per on pràcticament no pot passar ni una xalana, entre l'illa de la Guardiola i el pujolet dels Morts; es tracta d'una depressió entre dues elevacions, també, però inundada per l'aigua de la mar, i d'escassíssima fondària, ja que es pot anar d'un costat a l'altre just mullant-se els peus. El tercer *escollat*, pràcticament a l'extrem nord-est dels Amunts, ja no designa un mateix concepte, sinó un freu que hi ha entre terra i un escull i el mateix escull. Es perd, doncs, el significat originari d'aquest genèric a mesura que anam cap al NE. Es tracta d'una innovació? Molt probable.

f) El *for*. Trobam aquest mot com a genèric i formant part de diversos topònims, especialment a la zona nord dels Amunts, especialment a les parròquies de la Cala i Sant Joan, sempre referit a una cavitat, una cova o una balma llarga. Ja més al sud trobam *forrells*, amb un significat molt similar, especialment a Corona. Bona part d'aquests topònims han d'estar relacionats, segons Coromines, amb el complex llatí FURNUS/FORNIX/FORNAX, mots provinents de la mateixa rel i que de vegades es confonen ja des del segle II dC i fins i tot molt abans, i que significaven 'volta cúpula, buada'. Com en els casos anteriors, els *forns* són més al NE, i a mesura que anam cap al SW trobam *forrells* fins que aquest mot es perd, a Corona.

MORFOSINTAXI

Només esmentarem dues característiques que trobam constantment en els topònims de la costa dels Amunts:

a) El genèric *cala* va sempre precedit de l'article en tot l'arc de costa que va des de la cala de Sant Vicent, o simplement la Cala, a l'extrem NE dels Amunts, fins a cala Salada,

a l'extrem SW, on ja cau l'article de nou, com a tota la resta de l'illa d'Eivissa.

b) Les preposicions *davant*, *darrere*, *dalt*, *davall*, *dins* no van mai seguides, en la toponímia, de la preposició *de*, com es fa, encara, molt sovint, en el llenguatge parlat: *davall es Raig Gros*, *dalt es Raig Gros*, *darrere es Còdol*, *davall ses Penyes Negres*, *dins sa Mesquita*, *davant sa Cova des Pla*, *davant es Cavall de na Milanest*, *davall es Alls*, *davall es Castellar*, a la zona més septentrional de la comarca. I només a mesura que ens acostam a Sant Antoni començam a trobar, de forma incipient, alguns topònims —ben pocs— on apareix la preposició *de* després de *davant*, *darrere*, *dalt*, *davall*. A Eivissa hom usa *baix* amb valor de preposició, però en aquest cas sí que va seguida, sempre, de *de*: *baix de sa Torre des Molar*, *baix de na Xamena*.

c) La preposició *de* sol caure, per fonosintaxi, en el llenguatge ràpid, sobretot quan segueix a una paraula acabada en vocal neutra, a la zona nord dels Amunts, però en canvi els mateixos parlants la mantenen quan parlen més reposadament. Aquest tret dialectal és compartit amb Menorca, on el fenomen s'ha consolidat. Això fa pensar en la possibilitat que es tracti d'un fenomen evolutiu d'una certa antigor, però truncat, al nord d'Eivissa.

En conjunt tenim, doncs, alguns elements fonètics, lèxics i morfosintàctics que confirmen el suposat arcaisme de la comarca dels Amunts en la toponímia de la costa, i potser mitjançant estudis futurs podrem analitzar aquests canvis dins un context més global que abasti tota l'illa d'Eivissa.

BIBLIOGRAFIA

- TORRES I TORRES, Marià (1993). *La llengua catalana a Eivissa al segle XVII*. «Reals Ordinacions de la Universitat d'Eivissa» (1663). Introducció, estudi lingüístic i transcripció. Eivissa: Mediterrània, p. 51-52.
- TORRES I TORRES, Marià (1981). «Algunes variants del parlar d'Eivissa i Formentera». *Quadern literari cultural* (Eivissa), núm. 4-5, p. 6-7; i RIBES I MARÍ, Enric (1993). *La toponímia de la costa de Sant Joan de Labritja*. Eivissa: Can Sifre, p. 32-33.
- VENY, Joan (1977). «Aproximació a l'estudi del dialecte eivissenc». *Randa* (Barcelona), núm. 5, p. 5-42.
- DECLC, s.v. *for*.